

Hegels åndsbegreb

(Af Jimmy Zander Hagen)

Åndens dialektik

Stærkt inspireret af Fichte og Schelling udformer Hegel sit filosofiske system. Der er vitterlig tale om et system, idet filosofien ifølge Hegel må begribe virkeligheden i sin helhed. Faktisk er det Hegels udgangspunkt, at intet kan forstås isoleret. Alt i virkeligheden står i relation til hinanden, så enhver filosofi må være en helhedstænkning. Det vil fremgå af det følgende.

Når vi taler om idealisme, betyder det, at alt i verden grundlæggende er af åndelig karakter. Alt i verden er åndens manifestationer, altså åndens fremtrædelsesformer. Denne antagelse udgør en grundsten i Hegels filosofi. Herudfra kan vi ane, hvordan der kan bygges bro over afgrunden mellem bevidsthed og virkelighed. Da alt dybest set er ånd, er der ingen afgrund mellem bevidsthed og virkelighed. Der er tværtimod tale om identitet. Bevidstheden begriber virkeligheden gennem begreber. Og et begreb om virkelighed forudsætter, at man kan sætte virkeligheden på begreb.

Inden vi går videre, skal en lurende begrebsforvirring undgås. Hegel taler om bevidsthed, ånd, fornuft, begreb, idé eller den absolutte idé nærmest i flæng. Således kan det i hvert fald forekomme den udholdende læser. Men der er ikke tale om radikalt forskellige begreber. Alle de nævnte begreber repræsenterer virkelighedens åndelige og dynamiske karakter. De er omtrent synonyme. Kun en radikal nærlæsning vil eventuelt få held med at udrede forskelle mellem begreberne. Her vil vi holde os til begreberne ånd, fornuft og bevidsthed.

Ånden uddifferentierer sig i historiens løb. Ja, ånden er faktisk historien, den sammenhæng som historien udgør. Ånden er den sammenhæng i virkeligheden, som ikke står stille. Det er derfor vigtigt, at ånden ses i et historisk perspektiv. Hegels åndsbegreb er ikke en givet og stationær substans, som menneskets bevidsthed skal indfange. Ånden er dynamisk og udvikler sig historisk. Ånden er den proces, der kendetegner tilblivelse, skabelse. Og da ånden så at sige er med overalt, er ånden samtidig den dynamiske sammenhæng i alt. Helheden går altid forud for delen hos Hegel.

Når ånden således udspalter sig til det, vi kalder virkelighed, må verdenshistorien ses som et udtryk for åndens stadige (selv-)udvikling. I den proces kommer ånden til større og større bevidsthed om sig selv. Til verdenshistorien svarer verdensånden, som manifesterer sig gennem menneskenes individuelle bevidstheder. Måske svarer denne tankegang hos Hegel lidt til vores almindelige anvendelse af begrebet 'tidsånden'. Det begreb bruger vi, når vi med få ord skal forsøge at sammenfatte de idéer, som den konkrete virkelighed er et historisk udtryk for. Vi aner måske en diffus sammenhæng i den tid, vi lever i, og den peger vi på ved at uddybe, hvad vi mener, tidsånden er. Ligheden med Hegel ligger her især i begrebets åndelige karakter.

Men uanset hvor mange eksempler vi er i stand til at få på benene, forekommer det hegelske univers yderst abstrakt – grænsende til det mystiske. Hegel selv opfatter imidlertid hele sit filosofiske system som præget af en udviklingslogik, der foregår temmelig konkret. Netop helhedsaspektet i historiens dynamik og menneskenes rolle deri opfatter Hegel konkret. Omvendt forekommer det ham, at enhver opsplitning af virkeligheden i forskellige sfærer – således som videnskaberne gør det – er en abstrakt handling. At forstå dele af virkeligheden isoleret er en abstraktion fra den virkelighed, som enhver del altid er opstået af og indgår i. Helheden er sandheden, som han siger.

For nu at kunne forstå, hvordan denne åndens (selv-)udviklingsproces forløber, må et vigtigt hegelsk begreb introduceres: Dialektik. Hegel ser enhver udviklingsproces som en kamp. Bevidstheden forsøger at begribe virkeligheden ved at sætte den begreb, som antydtes ovenfor. Bevidstheden betjener sig derfor af begreber, men virkeligheden synes ofte at gøre modstand over for begreberne. Det forholder sig nemlig sådan, at begreberne er universelle, mens begreberne anvendes ved at overføre dem på noget partikulært. Her viser sig en indbygget modsætning, som strides i erkendelsesprocessen. Begrebet udtrykker en tese.

Virkeligheden nægter i første omgang at indordne sig under begrebet og bliver derved til en antitese. Denne kamp finder siden hen sin foreløbige løsning i en syntese, som indeholder både tesen og antitesen, selv om noget tilsyneladende helt nyt er opstået i syntesen.

Det er vel nogenlunde det samme, der sker for os alle sammen, når vi kæmper med at forstå noget nyt og vanskeligt. Vi fremsætter en tese om virkeligheden, som svarer igen ved at tvinge os til at korrigere denne tese. Dette svar kalder Hegel for antitesen. Når den oprindelige tese derefter nødtvunget har justeret sig selv, fremkommer en syntese. Modsætninger brydes og driver et problem fremad mod en foreløbig løsning. Det er dialektik. Udviklingen har derfor en treleddet struktur: tese-antitese-syntese. Men dette er langt fra en engangsbegivenhed. Så snart en syntese er fremtrådt, udgør den straks en tese, som så igen modsiges af en ny antitese etc. Det er en udviklingsproces, som ikke stopper. Hegel taler om tankens dialektiske udvikling, der forløber via tankens iboende logik.

Generelt fungerer dialektikken ved, at ethvert begreb indeholder sin egen modsætning, som opstår i og med begrebets opståen. Siger vi lys, giver dette kun mening sat op mod mørke. Dag betyder kun noget set i sammenhæng med nat. Aktiv med passiv. Mand med kvinde etc. Eller fremhæver vi begrebet bord, opstår straks ikke-bord som antitese. Når begrebet anvendes på det partikulære bord, opstår syntese *dette* bord. Altså fra bord over ikke-bord til dette-bord.

Kun ved at udfolde sig, ved at udfold sig, kan ånden komme til sig selv, begribe sig selv. Derved bliver bevidsthed til selvbevidsthed. Det er således karakteristisk for ånden, at den kan begribe sig selv. Det svarer på det individuelle plan til, at vi som individer først udvikler en identitet i mødet med andre bevidstheder. Vi ved først, hvem vi selv er, når vi ser os selv gennem de andre. På samme måde udvikler ånden sig på det overindividuelle plan sig mod større selvbevidsthed. De forskellige verdenshistoriske epoker er for Hegel at se forskellige trin i åndens selvrealiseringsproces eller udviklingsproces. Da nu den konkrete virkelighed er fornuftens selvvirkeliggørelse, er virkeligheden fornuftig. En fornuftig virkelighed bliver til en verden, som her skal forstås som sammenhængende, som en helhed, som en fornuftssammenhæng. Fornuften har udtømt sig i alle virkelighedens lag, og derfor er virkeligheden principielt fuldstændig forståelig eller begribelig. Bl.a. derfor kan Kants Ding-an-sich ikke accepteres. Virkeligheden som den er i sig selv kan erkendes fuldstændigt.

Hvordan sker denne åndens fremadskridende selverkendelsesproces så? Måske kan en analogi fra psykologiens verden være anskueliggørende. Det spæde barn har nok at gøre med at forstå de mest elementære ting. Det har endnu ikke udviklet en bevidsthed om sin egen bevidsthed. Først og fremmest gælder det om at lære tingene omkring sig at kende. Barnets bevidsthed har travlt med at begribe objekterne omkring sig. Efterhånden som årene går opdager barnet, at det rent faktisk har en bevidsthed, der står over for en verden som noget andet eller anderledes. Det opdager, at bevidstheden kan fejle, og at bevidstheden har sine grænser, som man må arbejde med. Barnet formulerer næppe dette forhold som her beskrevet, men nu er det jo os, der har ordet. Vi kan sige, at barnet overgår fra en naiv bevidsthed til en reflekteret bevidsthed. Det begynder for alvor at forholde sig til sig selv. Bl.a. begynder barnet at udvikle samvittighed, som er et udtryk for et selvforhold. Allerede på dette niveau har bevidstheden udviklet sig. Det er en lang og kompliceret udviklingsproces. Men der sker mere endnu. Som årene går videre, og man bliver voksen og moden, bliver det mere og mere klart, at den virkelighed man står i, indeholder dele af en selv. Man har sat sine fingeraftryk, og det liv man har etableret er (også) et udtryk for, hvem man er. I det man efterhånden ser en linje i sit liv og forstår sit liv, opdager man, at man samtidig forstår sig selv. Eller endnu skarpere formuleret: Der er identitet mellem en selv og det liv, man har skabt. Det er to sider af samme sag. Det ydre svarer i en vis grad til det indre. Derfor bliver ens forståelse til selvforståelse. Eller bevidstheden bliver til selvbevidsthed. På denne måde har bevidstheden yderligere udviklet sig gennem mange problemfelter. Og denne voksende selvforståelse synes at være en uafsluttet proces frem for en statisk tilstand. Som fornuftsvæsen begriber man sig selv. På det individuelle psykologiske plan er der således foregået en udviklingsproces, hvor bevidstheden gennem utallige udviklingstrin når frem til en større forståelse af sig selv!

Overfør nu dette skema til den historiske virkelighed. Menneskehedens historie gennemløber et tilsvarende udviklingsforløb, hvor ånden uddifferentierer sig på forskellige niveauer:

1. *Den subjektive ånd* svarer til åndens manifestation i de individuelle bevidstheder. Dette sker på forskellige trin, nemlig som sjæl, bevidsthed og vilje.
2. *Den objektive ånd* svarer til åndens manifestation i de sociale udtryk. Ånden manifesterer sig i samfundets institutioner, så som familie, religion, kunst, filosofi, jura, historie, uddannelse etc. Ånden har så at sige objektiveret sig i samfundets mangfoldige institutioner. Staten udgør det samlende åndsudtryk på det objektive plan, inklusive forholdet mellem stater. Og staten bliver det nødvendige led i menneskets selvrealisering.
3. *Den absolutte ånd* svarer til åndens begribelse af sig selv. Her forsones ånden med sig selv i forhold til den splittelse, som vi kaldte uddifferentiering. Først ved at udtømme sig kan ånden komme til sig selv. Lige som vi som individer først opdager noget om os selv, når vi udtrykker os og derved ser og erfarer, hvad vi kan og vil. Det absolutte er en helhedsbestemmelse. Alle åndsformer og – udviklingstrin indses at høre til samme ånd. Det absolutte vil derfor sige sammenhængen i alt. Den absolutte ånd udtrykker sig ifølge Hegel i sin højeste form gennem kunsten, religionen og filosofien.

Friheden er også et centralt begreb hos Hegel, og med det beskriver han retningen for åndens udviklingsproces. Idet ånden virkeliggør sig selv, er der tale om en frihedsproces. At udtrykke sig selv er frihed. Jo længere denne proces er fremskreden, jo større grad af frihed er blevet realiseret. Tænker vi denne proces til ende, vil endemålet for åndens selvrealisering svare til frihedens maksimale virkeliggørelse. Derfor kan vi sige, at åndens historiske udvikling samtidig er frihedens udvikling. Og når ånden er kommet fuldstændig til forståelse af sig selv, er friheden også maksimeret eller kulmineret. Når individet genfinder sig selv i samfundet, er fremmedgørelsen overvundet og friheden vundet. Hegel så sin egen epoke som åndens sidste udviklingstrin.

Fornuften er virkelig, og virkeligheden er fornuftig

Tiden er kommet til en opsummering. Hegel ser virkeligheden som en dynamisk virkeliggørelsesproces, hvor det er verdensånden, der er historiens egentlige subjekt. Hegels filosofi er altså et udtryk for en idealistisk forståelse af virkelighedens beskaffenhed, en idealistisk metafysik. Men der er ikke tale om en åndelig virkelighed *bag om* den konkrete virkelighed. Tværtimod udtrykker ånden sig *i* den konkrete virkelighed, som bliver til en fornuftig og sammenhængende helhed. Ånden er kun til i sine differenser, som den har spaltet sig ud i, dvs. virkeligheden i sin helhed. Derfor begriber ånden også kun sig selv via den konkrete virkelighed, ikke ved at abstrahere til noget transcendent. Det er åndens selvrealisering, der er konkret, for den er helheden. Enkeltingen derimod er abstrakt, for den ses ikke umiddelbart i nogen større sammenhæng.

Nu var det jo Kants dualisme, Hegel ville overvinde. Og det har han på sine egne præmisser gjort. Ding-an-sich er selvmodsigende, fordi det virkelige nærmest pr. definition må kunne forstås, så snart vi kan tale om den. I stedet for en dualisme vil Hegel derfor have enhed eller en monisme. Virkeligheden er ét, og det sammenfatter han med begrebet den absolutte idé. Det betegner åndens udviklingstrin på det niveau, hvor ånden kommer til fuldstændig erkendelse af sig selv som virkelighedens fundament. Kant påpegede fornuftens begrænsning, idet den havde en iboende tendens til at overskride sig selv i fornuftsideer. For Hegel virkeliggør fornuften sig selv snarere end at overskride sine egne grænser. Derfor er der ingen udefineret grænse for fornuften, for den sætter selv sin grænse, som er lig med virkelighedens grænse.

Efter Jimmy Zander Hagen: Hegels åndsbegreb (i *Erkendelse og Sandhed*, Gyldendal, 2000)